

Justyna Osiecka-Chojnacka

Edukacja dzieci romskich – analiza tezy o rzekomej nadreprezentacji dzieci romskich w szkołach specjalnych¹

Education of Roma children – analysis of the thesis on the alleged over-representation of Roma children in special schools

The thesis on overrepresentation was formulated in 2011, based on observations and experiences of support teachers and Roma education assistants, as well as the results of a study showing the problem of the use of inappropriate diagnostic tests. The article indicates the measures, including legal actions, taken in recent years to foster the elimination of the signalled phenomenon. It is acknowledged that these have had positive effects and there has been a reduction in the representation of Roma pupils in special schools. However, the educational situation of Roma children is still not further explored.

Keywords: education, Roma, children and young people

Teza o nadreprezentacji sformułowana była w 2011 r. na podstawie obserwacji i doświadczeń nauczycieli wspierających i asystentów edukacji romskiej oraz wyników badania pokazującego problem stosowania niewłaściwych testów diagnostycznych. W opracowaniu wskazano podejmowane w ciągu ostatnich lat, także prawne, działania sprzyjające eliminacji sygnalizowanego zjawiska. Uznano, że przyniosły one pozytywne skutki i nastąpiło ograniczenie reprezentacji uczniów romskich w szkołach specjalnych. Sytuacja edukacyjna dzieci romskich nadal nie jest jednak bliżej zbadana.

Słowa kluczowe: edukacja, Romowie, dzieci i młodzież

Ekspert Biura Analiz Sejmowych ds. społecznych ■
Kancelaria Sejmu, Biuro Analiz Sejmowych, Wydział Analiz Społecznych i Ekonomicznych,
Zespół Studiów Społecznych, WARSZAWA, POLSKA ■
justyna.osiecka@sejm.gov.pl ■ <https://orcid.org/0009-0003-0386-3565>

Uwagi wprowadzające

W państwach Unii Europejskiej sytuacja w zakresie edukacji Romów oceniana jest jako zła, a podejmowane działania bardzo często nie przynoszą zakładanych efektów. Realizacja polityki edukacyjnej ukierunkowanej na wsparcie dzieci romskich i realne zapewnienie im kształcenia dającego szansę osobistego i zawodowego rozwoju, wyjścia z kręgu biedy i wykluczenia, a zarazem polityki uwzględniającej kulturowe uwarunkowania, szanującej tradycję, zasady kodeksu

¹ *Edukacja dzieci romskich – analiza tezy o rzekomej nadreprezentacji dzieci romskich w szkołach specjalnych* sporządzona 29 listopada 2022 r. na zlecenie Przewodniczącego Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych; BAS-WASiE-1680/22.

obyczajowego wiąże się z określonymi dylematami i napięciami². W świetle doświadczeń Unii Europejskiej i państw członkowskich widać, że nie ma prostych rozwiązań. Romowie bardzo często przerywają edukację na poziomie podstawowym. Także w Polsce, mimo podejmowanych działań, odsetek uczniów „wypadających” z systemu szkolnego na poziomie ponadpodstawowym pozostaje bez zmian i obejmuje niemal całą populację w wieku 15–18 lat³. Szacuje się, że około 80% dzieci romskich objętych obowiązkiem szkolnym realizuje ten obowiązek⁴. Udział dzieci romskich w systemie obowiązkowej edukacji jest utrudniony między innymi przez normy i zasady społeczności romskiej⁵, nie sprzyja mu również zła sytuacja materialna znacznej części tej społeczności.

W dziedzinie organizacji edukacji uczniów romskich wskazuje się na dwa występujące w wielu państwach problemy. Są to segregacja w szkołach oraz duży odsetek romskich dzieci w szkołach specjalnych (problem widoczny zwłaszcza w Czechach, na Słowacji, Węgrzech oraz w Austrii i Niemczech)⁶. Należy zauważyć, że nadreprezentacja dzieci romskich w szkolnictwie specjalnym jest uważana za specyfikę państw Europy Środkowo-Wschodniej. Polska z relatywnie niewielką społecznością romską jest uznawana za państwo, w którym kwestia ta została w znacznym stopniu rozwiązana⁷.

Mniejszość romska jest w Polsce relatywnie nieliczna⁸. Jednocześnie jest to społeczność silnie zróżnicowana – także pod względem języka (występują różne dialekty języka romani), kultywowanych zasad i tradycji, sytuacji materialnej i bytowej. Romowie należą do czterech zasadniczych grup. Są to: Polska Roma

² Zob. M. Szewczyk, *Unia Europejska i Romowie. System wobec kultury etnicznej*, Rzeszów–Tarnów 2016, s. 85–130, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/11117> [dostęp 28 listopada 2022 r.]. Taką samą datę dostępu mają wszystkie linki w tekście.

³ Zob. załącznik do uchwały nr 190/2020 Rady Ministrów z 21 grudnia 2020 r., Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030, Warszawa 2020, s. 52.

⁴ Zob. D. Podgórska-Jachnik, *Raport merytoryczny „Edukacja włączająca w Polsce – bilans otwarcia 2020”*, Warszawa 2021, s. 59, <https://www.ore.edu.pl/2021/10/raport-edukacja-wlaczajaca-w-polsce/>.

⁵ Dla społeczności romskiej charakterystyczna jest pewna hermetyczność, co znajduje wyraz w niepisanym kodeksie postępowania wyznaczającym normy, zasady postępowania.

⁶ E. Godlewska, *Romowie w Austrii i Niemczech – współczesny status prawny a rzeczywistość*, „Facta Simondis” 2013, nr 6, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3c1a6983-840b-4f7e-a05d-09be9117b4a0>.

⁷ M. Szewczyk, *Unia Europejska i Romowie*, *op. cit.*, s. 18.

⁸ Podczas przeprowadzonego w 2011 r. Narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań przynależność do tej grupy zadeklarowało 16 725 obywateli polskich, w tym: w województwie dolnośląskim – 2028 osób, małopolskim – 1735, śląskim – 1733. Według nieoficjalnych danych w Polsce mieszka obecnie ok. 30 tys. Romów. Według danych zestawionych przez organy administracji terytorialnej, liczba Romów w Polsce to ok. 20 tys. osób, Romowie w Polsce – Stowarzyszenie Romów w Polsce.

(Cyganie Nizinni), Lowarzy, Kełdesze, oraz najliczniejsza grupa Romów Karpackich (Bergitka Roma), która osiedliła się w kraju najwcześniej i przez wieki nie prowadziła wędrownego trybu życia. Obecnie najwięcej Romów z grupy Bergitka zamieszkuje południową część Polski, głównie małe miasteczka i wsie znajdujące się w województwach podkarpackim, małopolskim, śląskim i dolnośląskim. Pozostałe grupy zamieszkują głównie w miastach. W literaturze podkreśla się, że badania dotyczące jakiegokolwiek elementu życia Romów – także sytuacji edukacyjnej i stosunku do edukacji – powinny obejmować konkretne grupy (bez względu na określony zasięg badania), a rozszerzanie rezultatów na pozostałych Romów będzie stanowiło pewne nadużycie interpretacyjne⁹.

Problem segregacji edukacyjnej był w Polsce podejmowany w związku z funkcjonowaniem tzw. klas romskich. Powstały one w latach 80. XX wieku w województwie małopolskim (grupa Bergitka Roma) jako oddolna, lokalna inicjatywa, w sytuacji, gdy już słabo egzekwowanie wprowadzonego w latach 60. XX wieku obowiązku szkolnego i wiele dzieci romskich przestało chodzić do szkoły. Pomyślną stwardcą stworzenia dla nich szkółek parafialnych był ks. Stanisław Opocki. Po zmianie ustroju grupa nauczycieli na bazie zdobytych doświadczeń i w warunkach nowych możliwości działania opracowała powszechnie dostępny specjalny program nauczania dla uczniów romskich, który oficjalnie został zatwierdzony przez Ministerstwo Edukacji Narodowej jako eksperyment pedagogiczny 8 lipca 1992 r. Jego celem było trzyletnie przygotowanie podopiecznych do kontynuacji nauki w szkole publicznej, w szczególności w zakresie znajomości języka polskiego (język romani był na zajęciach językiem pomocniczym, a podstawowym – polski). Program, mimo pewnych osiągnięć (zadowolenia rodziców i uczniów, poprawy frekwencji, czynionych przez dzieci postępów w nauce), stał się przedmiotem krytyki zarówno w środowisku romskim, jak i ze strony organizacji międzynarodowych. Oceniano, że promuje segregację rasową i dyskryminację. W 2008 r. rozpoczął się proces likwidacji klas romskich. Należy zauważyć, że w ocenie części badaczy nie przeanalizowano i nie doceniono oraz nie wykorzystano dorobku klas romskich¹⁰. Zarzuty stosowania rasistowskiego podejścia z pewnością były niesprawiedliwe¹¹.

Pilotażowy program rządowy na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim¹² powstał w 2001 r. i obejmował powiaty zamieszkiwane

⁹ M. Szewczyk, *Unia Europejska i Romowie*, *op. cit.*

¹⁰ A. Świętek, B. Wójtowicz, *Innowacje w kształceniu wielokulturowym, na przykładzie edukacji romskiej mniejszości etnicznej w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica” 2015, nr 9.

¹¹ J. Milewski, *Gadziowskie refleksje o romskiej edukacji*, „Studia Romologica” 2008, nr 1, s. 89–98, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/7155/Studia_romologica%202-2009-Milewski.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

¹² <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/tresc-pilotazowego-programu-rzadowego-na-rzecz-spolesznosci-romskiej-w-wojewodztwie-malopolskim-na-lata-2001-03>.

przez Romów z grupy Bergitka Roma, a także Tarnów, zamieszkały głównie przez Polską Romę¹³. Początkowo wśród zadań z zakresu edukacji największą część środków finansowych przekazano na zakupy podręczników i przyborów szkolnych (wyprawka szkolna) dla uczniów romskich, ponadto dominowały działania socjalne. W kolejnych edycjach programu¹⁴ problemy edukacji zostały uznane za pierwszoplanowe. Za największe osiągnięcie programu w zakresie wsparcia dzieci romskich uważa się wprowadzenie do systemu oświatowego instytucji asystentów edukacji romskiej oraz nauczycieli wspomagających. Mają oni unikalną wiedzę, doświadczenie i spełniają istotną rolę, bowiem stanowią łącznik między Romami a systemem instytucjonalnym. Obecnie główne edukacyjne cele programu dotyczą upowszechnienia edukacji przedszkolnej wśród dzieci romskich.

Teza o rzekomej nadreprezentacji dzieci romskich w szkołach specjalnych

Problem uczniów romskich trafiających do szkół specjalnych wynikający głównie z tego, że uczniowie ci nie radzili sobie w szkołach masowych (np. z powodu nieznamości języka czy różnic kulturowych), został dostrzeżony i nagłośniony przez asystentów i nauczycieli wspomagających edukację dzieci romskich. Dla przykładu media przytaczały opinię asystentki romskiej z zespołu szkół specjalnych w Wałbrzychu, która twierdziła, że „w jej szkole połowa dzieci romskich powinna wrócić do normalnej szkoły”¹⁵. Nauczycielka wspomagająca pisała: „Pamiętam z lat 2004–2008 długie rozmowy i spory z pracownikami Poradni Pedagogiczno-Psychologicznych o każdego ucznia. Wszystkich poddanych badaniom w poradniach, mimo różnych opinii i orzeczeń, udało mi się, przy współpracy z rodzicami romskimi, zatrzymać w szkołach masowych”¹⁶. W jej

¹³ M. Giza, *Sytuacja Romów w Małopolsce jako przykład społecznego wykluczenia*, „Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Studia Socialia Cracoviensia” 2015, nr 2(13), s. 131–144.

¹⁴ Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole>; Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020, <https://www.gov.pl/web/mswia/program-integracji-spolesznosci-romskiej-w-polsce-na-lata-2014-20>; Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030, <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/program-integracji-spolesznej-i-obywatelskiej-romow-w-polsce-na-lata-2021-2030>.

¹⁵ M. Weber, A. Monkos, *Klasy romskie do likwidacji*, <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/158937,klasy-romskie-do-likwidacji.html>.

¹⁶ M. Łój, *Wielokulturowość. Romskie dzieci w szkole*, „Czasopismo Kulturalno-Społeczne, Kultura enter” 2016, nr 69, <https://kulturaenter.pl/article/wielokulturowosc-romskie-dzieci-w-szkole/>.

ocenie czynniki sprzyjające przechodzeniu dzieci romskich ze szkół masowych do specjalnych to zarówno nieodpowiednie testy – narzędzia używane do diagnozowania dzieci romskich, jak i postawa rodziców, którzy bardzo często też byli wychowankami takich szkół¹⁷.

Zagadnienie podjęły także romskie organizacje pozarządowe. Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu, dzięki dotacji z Fundacji im. Stefana Batorego, zleciło zespołowi niezależnych psychologów pod kierunkiem prof. Haliny Grzymały-Moszczyńskiej przeprowadzenie badania w szkołach specjalnych i masowych w trzech województwach z największym odsetkiem Romów w placówkach nauczania specjalnego – małopolskim, śląskim i opolskim. Badaniami objęto osoby w różny sposób uczestniczące w procesie edukacji uczniów i uczennic romskich w polskich szkołach. Ostatecznie (wystąpiły problemy ze skompletowaniem próby badawczej ze względu na liczne odmowy uczestniczenia w badaniu) wzięło w nim udział ogółem 77 dzieci w wieku od 6 do 16 lat, w tym 20 uczniów uczęszczało do szkół specjalnych, 57 zaś do szkół masowych, przy czym 11 osób wśród uczniów szkół masowych miało orzeczenie o niepełnosprawności intelektualnej w stopniu lekkim.

Na kanwie wyników badania uczniów testami pomiaru funkcjonowania poznawczego, pomiaru znajomości języka polskiego oraz kompetencji komunikacyjnych badacze postawili pytanie, czy uzasadnione jest uczęszczanie do szkoły specjalnej 16 spośród 31 dzieci posiadających orzeczenie o niepełnosprawności intelektualnej? W świetle wyników pomiaru nie powinny one uczyć się w szkole specjalnej. Jednocześnie wnioski z badania sformułowano bardzo ostrożnie, stwierdzając, że: „Należy raz jeszcze bardzo jednoznacznie zaznaczyć, że przeprowadzone badanie w żadnym wypadku nie ma na celu podważania przeprowadzonej w przeszłości procedury diagnostycznej, stanowiącej podstawę skierowania dzieci do placówek specjalistycznych (kryterium przyporządkowania dzieci do grupy osób niepełnosprawnych). Uzyskane wyniki stanowią opis funkcjonowania poznawczego dzieci romskich w chwili badania. Z tego względu jakiegokolwiek rozbieżności pomiędzy wnioskami wcześniejszego badania (przypisanie dziecku kategorii niepełnosprawności intelektualnej) a obecnymi wynikami nie mogą być interpretowane na niekorzyść procedury diagnostycznej. Rozbieżności te mogą wynikać zarówno z naturalnych zmian rozwojowych, jak również z korzystnego wpływu warunków oferowanych przez szkoły specjalne i masowe na rozwój dzieci”¹⁸.

¹⁷ M. Łój, *Praca nauczyciela wspomagającego edukację dzieci romskich – doświadczenia ze szkół wrocławskich*, „Studia Romologica” 2009, nr 2, <https://rom4india.files.wordpress.com/2019/04/349009652-studia-romologica-2-2009-documentul-din-1990.pdf>.

¹⁸ *Raport końcowy z projektu badawczego „Funkcjonowanie poznawcze i językowe dzieci romskich uczęszczających do szkół podstawowych specjalnych i masowych – konteksty społeczne”*, red. M. Kołaczek, J. Talewicz-Kwiatkowska, Oświęcim 2011, s. 80, <https://>

Niemniej w trakcie badania uzyskano informacje o przypadkach błędnych sposobów przeprowadzania badań dzieci romskich przez psychologów. Dotyczyły one szczególnie stosowania Testu Inteligencji Wechslera (WISC-R) w przypadku, gdy dzieci nie posługiwały się swobodnie językiem polskim, a także uśredniania wyników Skali Słownej i Bezsłownej w sytuacji, gdy różnice między nimi były bardzo duże. Tym samym wprost postawiono problem konieczności doskonałości jakości orzecznictwa w poradniach psychologiczno-pedagogicznych.

Raport inspirował pytania do rządowej administracji oświatowej, która udzielała odpowiedzi opartych w znacznej mierze na przytoczeniu przepisów tworzących ramy prawne działania podmiotów w systemie. Podkreślano, że „w świetle obowiązujących przepisów słaba znajomość języka polskiego nie może być powodem skierowania ucznia do szkoły specjalnej [...] Zarówno dobór metod diagnostycznych, jak i sposób przeprowadzenia diagnozy dziecka romskiego powinien uwzględniać trudności językowe, jeśli dziecko romskie używające w kontaktach domowych języka romskiego jako języka ojczystego nie zna języka polskiego na poziomie wystarczającym do skuteczniejszej komunikacji werbalnej”. Jednocześnie pośrednio nieco umniejszono problem niewystarczająco dobrej znajomości języka polskiego wśród części Romów jako problemu, który może stanowić realną barierę edukacyjną i powinien być brany pod uwagę przez instytucje edukacyjne. Przytaczano odpowiedzi dyrektorów poradni psychologiczno-pedagogicznych na ministerialne zapytanie, stwierdzając, że „asystent edukacji romskiej rzadko towarzyszy rodzicom dziecka romskiego w trakcie przeprowadzanych wywiadów z rodzicami i uczniami poprzedzających badania psychologiczno-pedagogiczne, ponieważ z reguły zarówno rodzice, jak i dzieci nie mieli problemów z komunikacją werbalną ze specjalistami poradni w trakcie przeprowadzanych badań”¹⁹. Podkreślano fakt, że społeczność romska w Polsce nie korzysta z zagwarantowanej prawem możliwości organizowania nauczania języka romskiego jako języka mniejszości etnicznej, a „wynika to z wielości dialektów romskich oraz braku kadry nauczycieli, jednak głównym powodem jest samo nastawienie Romów, niechętnych upowszechnianiu ich języka poza własną społecznością”²⁰. Wydaje się, że analiza sytuacji edukacyjnej dzieci romskich powinna uwzględniać problematykę znajomości języka i dwujęzyczności. Autorka badania kilka lat po jego publikacji jako istotny systemowy problem wskazała trudność we wprowadzaniu dla dzieci romskich możliwości nauczania języka polskiego jako języka obcego, czyli glottodydaktyki. W jej ocenie lekcje takie

asywskole.pl/wp-content/uploads/2021/06/Raport_FunkcyjPoznawczeIJeDzRomskich_MKolaczek_JTKwiatkowska.pdf.

¹⁹ Odpowiedź na interpelację nr 13019 w sprawie informacji o bezzasadnym wydawaniu dzieciom romskim orzeczeń o ich niepełnosprawności umysłowej, 22 stycznia 2013 r., <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=4EC7F1D2>.

²⁰ Odpowiedź na interpelację nr 23719 w sprawie edukacji dzieci z mniejszości romskiej, 5 sierpnia 2011 r., <https://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/696A37B3>.

w ogóle się nie odbywają lub są prowadzone przez osoby, które nie mają odpowiednich kompetencji²¹. Dodajmy, że zakładane obecnie dążenie do upowszechnienia edukacji przedszkolnej wśród dzieci romskich wiąże się z zapewnieniem jak najwcześniejszej nauki języka polskiego.

Mimo wątpliwości administracji oświatowej co do istnienia sygnalizowanego problemu, można uznać, że zrealizowane badanie było przykładem projektu badawczego, który miał pewien walor aplikacyjny. Jego wyniki nie tylko koncentrowały uwagę na określonej problematyce, ale także inspirowały działania. Po publikacji raportu organizowano szkolenia, konferencje, publikowano poradniki. Jego wpływ można wiązać z takimi przedsięwzięciami, jak:

- wydanie przez Ośrodek Rozwoju Edukacji publikacji poświęconej diagnozie psychologicznej dzieci i młodzieży należących do mniejszości etnicznych²²,
- przygotowanie dla poradni wytycznych dla orzecznictwa standardów i wskázówek przygotowywania oraz adaptacji narzędzi diagnostycznych i procesu diagnostycznego dla dzieci i młodzieży odmiennych językowo i kulturowo²³,
- przygotowanie poradnika dla nauczycieli dzieci romskich²⁴ oraz wydanie w trzech wersjach językowych (po polsku i w dwóch dialektach romskich – Polska Roma i Bergitka Roma) poradnika dla rodziców romskich²⁵.

²¹ Zob. Grzymała-Moszczyńska: *zgadzamy się, że coś należy zrobić, tylko prawie nikt nie robi*, rozmowa opublikowana na Portalu Towarzystwa Edukacji Antydyskryminacyjnej, 9 kwietnia 2015 r.; H. Grzymała-Moszczyńska, *Edukacja dzieci romskich – zgadzamy się, że coś należy zrobić, tylko prawie nikt nic nie robi*, Towarzystwo Edukacji Antydyskryminacyjnej, tea.org.pl.

²² *Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*, red. K. Barzykowski, H. Grzymała-Moszczyńska, Warszawa 2013, https://www.researchgate.net/publication/260229173_Wybrane_zagadnienia_diagnozy_psychologicznej_dzieci_i_mlodziemy_w_kontekscie_wielokulturowosci_oraz_wielojezycznosci_Selected_problems_of_psychological_diagnosis_of_children_and_adolescents_in_the_con.

²³ *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży – Standardy, wytyczne oraz wskazówki do przygotowania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi*, red. K. Krakowiak, Warszawa 2017, <https://zpe.gov.pl/a/diagnoza-specjalnych-potrzeb-rozwojowych-i-edukacyjnych-dzieci-i-mlodziemy/DIoAzh01M>.

²⁴ A. Świątek, S. Kurek, W. Osuch, T. Rachwał, *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia romskiej mniejszości etnicznej*, Kraków 2014, https://ig.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/20/2021/01/Swiatiek_Kurek_Osusch_Rachwal_2014_Jak_edukowac1.pdf.

²⁵ *Edukacja dzieci romskich – praktyczny informator dla rodziców*, Edukacja dzieci romskich – Mniejszości Narodowe i Etniczne, www.gov.pl; M. Łój, *Wielokulturowość. Romskie dzieci w szkole*, „Czasopismo Kulturalno-Społeczne, Kultura enter” 2016, nr 69, <https://kulturaenter.pl/article/wielokulturowosc-romskie-dzieci-w-szkole/>.

Należy zauważyć, że z punktu widzenia administracji oświatowej podjęcie zagadnienia skali kształcenia dzieci romskich w szkołach specjalnych, w szczególności na podstawie orzeczeń o niepełnosprawności intelektualnej w stopniu lekkim, odnosi się do działań na rzecz dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi oraz wdrażania idei tzw. edukacji włączającej, do czego Polska się zobowiązała w 2012 r.²⁶. Co do zasady oznacza to dążenie do tego, by to w szkołach ogólnodostępnych masowych uczyło się jak najwięcej dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w tym wszystkie dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, które zawsze stanowiły dużą część uczniów szkół specjalnych. Wdrażanie tego typu edukacji oznacza zmniejszanie liczby szkół specjalnych i udziału uczniów z orzeczeniem do nich trafiających – co już jest w systemie widoczne²⁷.

Warte podkreślenia jest też to, że w opublikowanym przez Ośrodek Rozwoju Edukacji raporcie otwarcia w zakresie wdrażania edukacji włączającej wśród problemów związanych z kształceniem uczniów romskich również wskazano (choć bez podania danych i pogłębionej analizy) na „zbyt częste trafiające do szkół specjalnych”. Inne wymienione problemy to niska frekwencja, gorsze wyniki w nauce oraz przedwczesne kończenie nauki²⁸.

Diagnozowane przyczyny sygnalizowanej nadreprezentacji uczniów romskich w placówkach nauczania specjalnego leżały nie tylko po stronie instytucji systemu edukacji. W świetle wyników badań jakościowych, ujętych w raporcie Stowarzyszenia Romów w Polsce, były one następujące:

- diagnoza Romów za pomocą testów nieuwzględniających dwujęzycznego i dwukulturowego środowiska, a często również brak kompetencji ucznia w posługiwaniu się językiem polskim,
- atrakcyjne, przyjazne środowisko szkoły specjalnej, wyposażenie tych szkół, dobre przygotowanie nauczycieli do pracy z uczniem o specjalnych potrzebach oraz mniejsze wymagania wobec uczniów sprawiają, że rodzice chętniej posyłają swoje dzieci do tego rodzaju placówek, szczególnie gdy wcześniej sami w niej się uczyli bądź uczyło się starsze rodzeństwo dziecka,

²⁶ Zob. G. Ciura, J. Osiecka-Chojnacka, *Edukacja włączająca w szkolnictwie obywatelskim w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-gospodarcze” 2013, nr 9(146), [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/658D90082C4B5755C1257B64002755E3/\\$file/Infos_146.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/658D90082C4B5755C1257B64002755E3/$file/Infos_146.pdf).

²⁷ W latach szkolnych 2016/2017–2019/2020 do szkół specjalnych uczęszczało odpowiednio: 45%, 43%, 41% i 39% uczniów posiadających orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego w stosunku do wszystkich uczniów posiadających takie orzeczenia. Największą grupę stanowili uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim – 28%. Zob. Naczelna Izba Kontroli, Informacja o wynikach kontroli „Kształcenie w szkołach specjalnych”, Warszawa 2020, id,23409,vp,26129.pdf, nik.gov.pl.

²⁸ Zob. D. Podgórska-Jachnik, *Raport merytoryczny „Edukacja włączająca w Polsce, op. cit.*

- niedostateczna wiedza rodziców romskich co do procedury umieszczania uczniów romskich w szkole specjalnej i konsekwencjach tego działania,
- brak świadomości rodziców o możliwości przeniesienia dziecka na każdym poziomie edukacji ze szkoły specjalnej do szkoły ogólnodostępnej,
- łączenie przez rodzinę szansy na naukę dziecka w szkole specjalnej z możliwością skorzystania z dodatkowych świadczeń socjalnych,
- interesy szkół – z jednej strony możliwość pozyskiwania przez szkoły specjalne dodatkowych środków w ramach zwiększonej części oświatowej subwencji ogólnej w związku z udziałem uczniów romskich, z drugiej strony szkoły powszechne, nie mając dodatkowego przygotowania pedagogicznego, nie są zainteresowane pracą z uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych²⁹.

Kształcenie uczniów romskich w świetle danych Systemu Informacji Oświatowej

Przegląd publikacji dotyczących edukacji dzieci romskich pokazuje, że teza o ich nadreprezentacji w szkolnictwie specjalnym jest dość powszechnie przytaczana, niekiedy nawet jest mowa o ich „masowym wysyłaniu do szkół specjalnych”, jednak z reguły tylko hasłowo, bez podawania danych. Trzeba zauważyć, że problem jest wskazywany w materiałach sprawozdawczych z realizacji programu integracji Romów³⁰. Resort administracji sięga do danych Systemu Informacji Oświatowej (SIO).

Wykorzystywane dane obejmują uczniów pochodzenia romskiego, na rzecz których szkoła podejmuje dodatkowe działania mające na celu podtrzymywanie i rozwijanie poczucia tożsamości etnicznej dzieci i młodzieży pochodzenia romskiego oraz wspomagające edukację tych dzieci i młodzieży, o których mowa w § 12 ust. 1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 18 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (Dz.U. poz. 1627, ze zm.). W związku z tym nie wszyscy uczniowie romscy pozostający w systemie szkolnym są w SIO uwzględniani (jest też oczywiste, że nie uwzględnia on tych, którzy są poza systemem szkolnym). Resor edukacji uznaje,

²⁹ M. Kołaczek, *Mali Romowie w szkołach specjalnych w Polsce – wykluczenie z perspektywy kulturowej i społecznej* [w:] *Kierunki integracji małopolskich Romów*, red. M. Leśniak, S. Sorys, Kraków 2014, <https://docplayer.pl/6167449-Kierunki-integracji-malopolskich-romow-redakcja-malgorzata-lesniak-stanislaw-sorys.html>.

³⁰ Zob. Sprawozdanie za rok 2021 z realizacji Programu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030, s. 25.

że dzieje się tak najczęściej, jeśli w szkole jest np. tylko jeden lub kilku uczniów romskich. Wtedy często nie są wpisywani przez dyrektorów do SIO (co nie musi oznaczać, że uczeń nie uzyskuje pomocy). Wydaje się, że takie sytuacje raczej nie zachodzą na terenach zamieszkałych przez większe skupiska Romów, co może oznaczać, że niektóre grupy system „widzi” lepiej, inne gorzej. Najczęściej uznaje się, że dane o uczniach romskich w szkołach są na ogół zaniżane³¹. Sytuacja taka może wystąpić tak w szkołach masowych, jak i specjalnych. W sprawozdaniu z realizacji programu integracji Romów w 2021 r. znajdujemy sugestię, że to szkoły specjalne z województwa małopolskiego nie zgłaszają uczniów romskich.

Dodajmy, że SIO daje podstawy do finansowania oświaty, w szczególności do naliczania subwencji oświatowej dla jednostek samorządu terytorialnego prowadzących szkoły na podstawie rozporządzeń dotyczących podziału subwencji. Algorytm podziału jest w założeniu tworzony w sposób mający odzwierciedlać realizowane zadania (ich koszty). Formuła finansowania z budżetu państwa oświaty, polegająca na przekazywaniu subwencji do jednostek samorządu terytorialnego, sprawia, że na poziomie poszczególnych szkół i placówek nie ma gwarancji, że naliczone w związku z działaniami na rzecz społeczności tzw. zwiększenie subwencji trafi do nich. Jest znamienne, że resorty administracji oraz edukacji od lat apelują do szkół i samorządów o wpisywanie uczniów romskich do SIO³².

Analizując dane SIO, należy mieć na uwadze zmiany wprowadzane w tym systemie, zmierzające do coraz lepszej weryfikacji informacji (w tzw. Nowym SIO od 2019 r. istnieje możliwość wykorzystania do tego celu systemu PESEL). Zapewne dlatego od roku szkolnego 2019/2020 widoczny jest wyraźny spadek liczby uczniów romskich – tak w szkolnictwie specjalnym, jak i masowym (tabela). Wydaje się, że powinien on być traktowany w kategoriach „urealnienia danych”, choć jednocześnie mogły wystąpić także inne czynniki wpływające na zmniejszenie liczby uczniów.

Analiza udziału uczniów romskich zgłoszonych do SIO uczących się w szkołach specjalnych w stosunku do ogółu uczniów romskich danego typu szkół pokazuje, że w latach 2011–2022 wskaźnik wahał się i trudno zauważyć wyraźny trend (tabela). Można uznać, że w szkołach podstawowych oscylował on wokół 7%. Zwraca uwagę, że był znacznie wyższy w gimnazjach, co oznacza, że próg

³¹ Informacja Ministra Edukacji i Nauki na temat stanu edukacji dzieci należących do mniejszości romskiej, Warszawa, marzec 2022 r.

³² Zob. List Mazowieckiego Kuratora Oświaty z 26 sierpnia 2009 r. kierowany do dyrektorów szkół, starostów, prezydentów, burmistrzów i wójtów województwa mazowieckiego dotyczący edukacji dzieci romskich, z 26 sierpnia 2009 r., <https://www.kuratorium.waw.pl/pl/rodzice-i-uczniowie/dzieci-migrujace/ksztalcenie-dzieci-mni/7972,Edukacja-dzieci-romskich.html>. Przypomnienie o konieczności wpisania do SIO uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych, 19 września 2022, <https://kuratorium.krakow.pl/przypomnienie-o-koniecznosci-wpisania-do-sio-uczniow-nalezacych-do-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych/>.

Tabela. Liczba uczniów pochodzenia romskiego w SIO wg typów szkół w podziale na szkoły ogólnodostępne i specjalne oraz udział (w %) uczniów szkół i placówek specjalnych do ogółu uczniów romskich w danym typie szkoły (stan na 30 września danego roku)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Przedszkola												
ogólnodostępne	289	286	337	237	191	226	223	207	61	79	66	76
specjalne	0	0	0	5	1	2	2	3	2	2	4	2
Szkoly podstawowe wraz z oddziałami przedszkolnymi												
OGÓŁEM	1727	1719	1699	1563	1634	1597	1807	1872	1821	1798	1788	1772
ogólnodostępne	1 599	1 577	1 583	1 456	1 540	1 481	1 665	1 705	1 686	1 674	1 675	1 643
specjalne	128	142	116	107	94	116	142	167	135	124	113	129
udział	7,4	8,3	6,8	6,9	5,8	7,3	7,9	8,9	7,4	6,9	6,3	7,3
Gimnazja												
OGÓŁEM	511	514	459	419	476	468	276	102	–	–	–	–
ogólnodostępne	414	422	367	336	391	386	227	82	–	–	–	–
specjalne	97	92	92	83	85	82	49	20	–	–	–	–
udział	19,0	17,9	20,0	19,8	17,9	17,5	17,8	19,6	–	–	–	–
Licea ogólnokształcące												
ogólnodostępne	15	11	12	9	12	4	4	3	10	9	11	12
specjalne	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Technika												
ogólnodostępne	19	21	17	11	11	15	21	16	21	27	24	18
specjalne	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Zasadnicze szkoły zawodowe												
ogólnodostępne	22	13	15	10	10	11	5	2	–	–	–	–
specjalne	7	6	4	13	17	17	9	1	–	–	–	–
Branżowe szkoły I stopnia												
ogólnodostępne	–	–	–	–	–	–	8	17	25	30	28	27
specjalne	–	–	–	–	–	–	5	7	10	7	8	13
Branżowa szkoła II stopnia												
ogólnodostępne	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Szkoly specjalne przysposabiające do zawodu												
specjalne	2	2	4	5	6	8	10	9	13	13	9	12
Ogólnokształcące szkoły muzyczna I stopnia												
ogólnodostępne	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3	0
Ogólnokształcące szkoły muzyczne II stopnia												
	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Licea profilowane												
	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
RAZEM												
OGÓŁEM	595	2575	2547	2273	2359	2348	2370	2239	1963	1965	1942	1935
ogólnodostępne	2359	2331	2331	2060	2156	2123	2153	2032	1803	1819	1807	1778
specjalne	236	244	216	213	203	225	217	207	160	146	135	157
udział	9,1	9,5	8,5	9,4	8,6	9,6	9,2	9,2	8,2	7,4	7,0	8,1

Źródło: System Informacji Oświatowej, dane z 30 września danego roku z Departamentu Współpracy z Samorządem Terytorialnym MEiN.

edukacyjny związany z przejściem do tej szkoły miał istotne znaczenie dla grupy uczniów romskich i być może nawet „łatwiej” przechodzili go, pozostając w systemie, uczniowie uczęszczający do szkół specjalnych (tabela).

Teza o nadreprezentacji uczniów romskich w szkołach specjalnych bazuje między innymi w materiałach sprawozdawczych resortu administracji³³ na danych SIO i porównaniu udziału uczniów szkół specjalnych w całej grupie uczniów romskich do udziału uczniów szkół specjalnych do ogółu uczniów danego typu w systemie oświatowym. Wskaźniki te nie powinny być bezpośrednio porównywane, można jednak odnotować, że w roku szkolnym 2020/2021 (dane z 30 września 2020 r.), kiedy wskaźnik w SIO dla uczniów romskich w podstawowych szkołach specjalnych wyniósł 6,9%, to w całym systemie udział uczniów podstawowych szkół specjalnych do ogółu uczniów szkół podstawowych w systemie wynosił około 1,5%³⁴.

Podsumowanie

Działania administracji rządowej na rzecz edukacji Romów są prowadzone w dwóch powiązanych ze sobą, choć odrębnych nurtach. Jeden z nich to ogólne systemowe działania na rzecz edukacji dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych wyrażane między innymi w ramach prawnych dotyczących edukacji włączającej. Drugi to działania dedykowane dla tej grupy, silniej skoncentrowane na jej specyfice i tworzone co do zasady z większym udziałem jej przedstawicieli. Jest to warte podkreślenia również dlatego, że w państwach UE nie stanowi to reguły, np. w Niemczech władze uznają, że systemowe rozwiązania powinny być wystarczające³⁵.

Na szczeblu centralnym polityka edukacyjna dotycząca dzieci romskich jest realizowana przez dwa resorty. Resort edukacji akcentuje podejście systemowe. W świetle przedstawianych w ostatniej dekadzie materiałów widać silną koncentrację na wypracowanych rozwiązaniach prawnych określających ramy dla działań – stąd bardzo liczne przytoczenia przepisów. Brak jednak pogłębionej ana-

³³ Sprawozdanie za rok 2021 z realizacji „Programu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030”, s. 25, <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/sprawozdanie-z-realizacji-programu-integracji-spoecznej-i-obywatelskiej-romow-w-polsce-na-lata-2021-2030-w-2021-r>.

³⁴ *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2020/2021*, red. W. Bryłowska, M. Poleszuk, Gdańsk 2021, tabele na s. 31 i 41.

³⁵ Państwo niemieckie odrzuciło wsparcie celowe – czego domagała się UE – argumentując, że niemiecki system szkolnictwa jest otwarty dla każdego. Natomiast przedstawiciele organizacji romskim domagają się dedykowanego wsparcia. Zob. *Raport nt. edukacji Sinti i Romów. „Dyskryminacja”*, 8 kwietnia 2021 r., <https://www.dw.com/pl/raport-nt-edukacji-sinti-i-rom%C3%B3w-dyskryminacja/a-57133325>.

lize funkcjonowania prawa, która wykraczałaby poza autoanalizę wdrażających przepisy podmiotów, w tym wypadku poradni psychologiczno-pedagogicznych. Domeną resortu administracji jest realizacja programu na rzecz integracji Romów i podejście bardziej skoncentrowane na sytuacji stosunkowo niewielkiej i wewnętrznie zróżnicowanej grupy. Ta różnica punktów widzenia jest w pewnej mierze widoczna w podejściu do zagadnienia „nadreprezentacji dzieci romskich w szkołach specjalnych”. Według przepisów i zasad systemu oświatowego jest ona niemal „niemożliwa”, a nawet, jeśli w jakiejś mierze występuje, to wynika głównie z wyboru rodziców romskich (przepisy silnie akcentują ich prawo do decydowania) i ich strategii działania (np. skłanianie dziecka do słabego wypadnięcia w badaniu z intencją posłania go do szkoły specjalnej). Takie ujęcie lokuje problem niejako poza instytucjami systemu oświatowego. Natomiast resort administracji w swoich materiałach dostrzega to zagadnienie, a w każdym razie potrzebę analizy sytuacji pod jego kątem.

Wiarygodne odniesienie się do budzącej kontrowersje tezy o występowaniu nadreprezentacji uczniów romskich w szkołach specjalnych wymagałoby pogłębionych badań. Takie badania nie powinny zmierzać do formułowania uogólnień dotyczących np. całego systemu pomocy psychologiczno-pedagogicznej czy sytuacji wszystkich grup Romów. Ich wyniki mogłyby natomiast stanowić przyczynek do projektowania działań na rzecz poprawy sytuacji edukacyjnej dzieci romskich.

Bibliografia

Akty prawne

■ Prawo krajowe

Ustawa z 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. 2017, poz. 823.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 18 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym, Dz.U. poz. 1627, ze zm.

Ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe, Dz.U. 2023, poz. 900.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych, Dz.U. poz. 1743, ze zm.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, Dz.U. 2020, poz. 1309.

Uchwała nr 190/2020 Rady Ministrów z 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego „Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030”.

Literatura

- Ciura G., Osiecka-Chojnacka J., *Edukacja włączająca w szkolnictwie obowiązkowym w Polsce*, „INFOS. Zagadnienia Społeczno-gospodarcze” 2013, nr 9(146), [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/658D90082C4B5755C1257B64002755E3/\\$file/Infos_146.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/658D90082C4B5755C1257B64002755E3/$file/Infos_146.pdf).
- Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży – Standardy, wytyczne oraz wskazówki do przygotowania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi*, red. K. Krakowiak, Warszawa 2017, <https://zpe.gov.pl/a/diagnoza-specjalnych-potreb-rozwojowych-i-edukacyjnych-dzieci-i-mlodziezy/DIoAzh01M>.
- Giza M., *Sytuacja Romów w Małopolsce jako przykład społecznego wykluczenia*, „Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Studia Socialia Cracoviensia” 2015, nr 2(13), 2, <https://doi.org/10.15633/ssc.1611>.
- Godlewska E., *Romowie w Austrii i Niemczech – współczesny status prawny a rzeczywistość*, „Facta Simondis” 2013, nr 6, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3c1a6983-840b-4f7e-a05d-09be9117b4a0>.
- Grunau A., *Raport nt. edukacji Sinti i Romów*. „Dyskryminacja”, 2021, <https://www.dw.com/pl/raport-nt-edukacji-sinti-i-rom%C3%B3w-dyskryminacja/a-57133325>.
- Grzymała-Moszczyńska: *zgadzamy się, że coś należy zrobić, tylko prawie nikt nic nie robi*, <https://tea.org.pl/aktualnosci/grzymala-moszczyńska-edukacja-dzieci-romskich-zgadzamy-sie-ze-cos-nalezy-zrobic-tylko-prawie-nikt-nic-nie-robi/>.
- Kołaczek M., *Mali Romowie w szkołach specjalnych w Polsce – wykluczenie z perspektywy kulturowej i społecznej* [w:] *Kierunki integracji małopolskich Romów*, red. M. Leśniak, S. Sorys, Kraków 2014, <https://docplayer.pl/6167449-Kierunki-integracji-malopolskich-romow-redakcja-malgorzata-lesniak-stanislaw-sorys.html>.
- Łój M., *Praca nauczyciela wspomagającego edukację dzieci romskich – doświadczenia ze szkół wrocławskich*, „Studia Romologica” 2009, nr 2, <https://rom4india.files.wordpress.com/2019/04/349009652-studia-romologica-2-2009-documentul-din-1990.pdf>.
- Łój M., *Wielokulturowość. Romskie dzieci w szkole*, „Czasopismo Kulturalno-Społeczne, Kultura enter” 2016, nr 69, <https://kulturaenter.pl/article/wielokulturowosc-romskie-dzieci-w-szkole/>.
- Milewski J., *Gadziowskie refleksje o romskiej edukacji*, „Studia Romologica” 2008, nr 1, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/7155/Studia_romologica%202-2009-Milewski.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2020/2021*, red. W. Bryłowska, M. Poleszuk, Gdańsk 2021.
- Podgórska-Jachnik D., *Raport merytoryczny „Edukacja włączająca w Polsce – bilans otwarcia 2020”*, Warszawa 2021, <https://www.ore.edu.pl/2021/10/raport-edukacja-wlaczajaca-w-polsce/>.

- Raport końcowy z projektu badawczego „Funkcjonowanie poznawcze i językowe dzieci romskich uczęszczających do szkół podstawowych specjalnych i masowych – konteksty społeczne”, Stowarzyszenie Romów w Polsce Oświęcim, red. M. Kołaczek, J. Talewicz-Kwiatkowska, Oświęcim 2011, https://asywskole.pl/wp-content/uploads/2021/06/Raport_FunkcjPoznawczeIJeZDzRomskich_MKołaczek_JTKwiatkowska.pdf.
- Szewczyk M., *Unia Europejska i Romowie. System wobec kultury etnicznej*, Rzeszów-Tarnów 2016, <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/11117>.
- Świątek A., Kurek S., Osuch W., Rachwał T., *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia romskiej mniejszości etnicznej*, Kraków 2014, https://ig.up.krakow.pl/wp-content/uploads/sites/20/2021/01/Swietek_Kurek_Osuch_Rachwal_2014_Jak_educowac1.pdf.
- Świątek A., Wójtowicz B., *Innowacje w kształceniu wielokulturowym, na przykładzie edukacji romskiej mniejszości etnicznej w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica” 2015, nr 9.
- Weber M., Monkos A., *Klasy romskie do likwidacji*, <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/158937,klasy-romskie-do-likwidacji.html>.
- Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*, red. L. Barzykowski, H. Grzymała-Moszczyńska, Warszawa 2013, https://www.researchgate.net/publication/260229173_Wybrane_zagadnienia_diagnozy_psychologicznej_dzieci_i_mlodziemy_w_kontekście_wielokulturowosci_oraz_wielojezycznosci_Selected_problems_of_psychological_diagnosis_of_children_and_adolescents_in_the_con.

Inne

- Edukacja włączająca, <https://www.ore.edu.pl/2015/03/edukacja-wlaczajaca/>.
- List Mazowieckiego Kuratora Oświaty z 26 sierpnia 2009 r. kierowany do dyrektorów szkół, starostów, prezydentów, burmistrzów i wójtów województwa mazowieckiego dotyczący edukacji dzieci romskich, <https://www.kuratorium.waw.pl/pl/rodzice-i-uczniowie/dzieci-migrujace/ksztalcenie-dzieci-mni/7972,Edukacja-dzieci-romskich.html>.
- Naczelną Izbą Kontroli, Informacja o wynikach kontroli „Kształcenie w szkołach specjalnych”, Warszawa 2020, id,23409,vp,26129.pdf, nik.gov.pl.
- Odpowiedź na interpelację nr 13019 z 22 stycznia 2013 r. w sprawie informacji o bezzasadnym wydawaniu dzieciom romskim orzeczeń o ich niepełnosprawności umysłowej, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=4EC7F1D2>.
- Odpowiedź na interpelację nr 23719 z 5 sierpnia 2011 r. w sprawie edukacji dzieci z mniejszości romskiej, <https://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/696A37B3>.
- Program integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030, <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/program-integracji-spoecznej-i-obywatelskiej-romow-w-polsce-na-lata-2021-2030>.
- Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020, <https://www.gov.pl/web/mswia/program-integracji-spoeczności-romskiej-w-polsce-na-lata-2014-2020>.

Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole>.

Przypomnienie o konieczności wpisania do SIO uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych, <https://kuratorium.krakow.pl/przypomnienie-o-koniecznosci-wpisania-do-sio-uczniow-nalezacych-do-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych/>.

Sprawozdanie za rok 2021 z realizacji „Programu integracji społecznej i obywatelskiej Romów w Polsce na lata 2021–2030”, <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/sprawozdanie-z-realizacji-programu-integracji-spolecznej-i-obywatelskiej-romow-w-polsce-na-lata-2021-2030-w-2021-r>.

Stowarzyszenie Romów w Polsce, <http://stowarzyszenie.romowie.net/Romowie-w-Polsce-136.html>.